

Ramberättelse - Faluns omgivning

Trots en omfattande jordbruksnedläggelse under de senaste femtio åren och en svällande stadsmiljö har Faluns omgivning, på sina ställen, ännu en pastoral karaktär, med agrar bebyggelse, herrgårdar, hävdade odlingsmarker, allt inramat av lummiga lövridåer. Ytligt sett ser dessa delar av odlingslandskapet ut som vilken lantlig idyll som helst i och utanför Bergslagen. De många historiska beskrivningar som finns att läsa om staden och dess omgivning målar dock en mindre idyllisk bild. Den mest kända av dessa är Linnés, från hans Dalaresa 1734, där miljöproblemen hade sådana proportioner att jämförelsen med några av tredje världens mest problematiska gruvsamhällen långt ifrån utfaller till Faluns fördel. Den av svaveldioxid mättade röken från kallrostarna fyllde luften långt ifrån gruvan och hyttorna i sådan omfattning att gårdesgårdar och timmerhus färgades svarta och bruna. Detta gav i sin tur upphov till folkliga föreställningar om att dessa, med Linnés ord, "balsamerades".¹ Vad värre var förstås att allt levande, som människors luftvägar, liksom den spannmål som man skulle leva av, täcktes av samma lager av grått damm. Problemen var välbekanta och förbud mot kallrostning under spannmålets växtperioder infördes redan på 1600-talet. Uppenbarligen med varierande framgång.²

Faluns agrara miljöer är i kanske högre grad än på de flesta andra ställen skapat i symbios med och delvis också som en funktion av den industriella utvecklingen. Bergsmännen må i andra delar av Bergslagen ha betecknats som bönder som bedrev bergsbruk.³ I Stora Kopparbergs socken var man industriidkare och som, åtminstone fram till 1800-talet, bedrev ett jordbruk som komplement till vad kopparutvinningen gav i ekonomisk välmåga. Resten fick man förlita sig på en tidvis statligt styrd livsmedelsimport. Gustav Vasas kontrollerade oxdrifter från södra Sverige är legendariska exempel på detta. I dessa trakter bedrevs också ett jordbruk som inte endast syftade till att producera livsmedel utan även att framställa "energi" att sätta in i bergshanteringens drift- transportsystem i form av foder till dragare.⁴ Ännu vid början av 1900-talet utgjorde socknen en av de viktigaste havreproducenterna i Dalarna, väl i nivå med det havreexporterande Västsverige.

¹ Linné, 1953, s. 150

² Falu kommun, 1998, s. 24

³ Ibid, s. 25

⁴ Montelius, 1971, Del II, s. 99 ff

*Bebyggelsen och gruv-
miljöns uppkomst*

Den tidigaste historiken

Beläggen för den tidigaste kopparutvinningen i Falun daterar sig till senare delen av järnåldern.⁵ Några egentliga bosättningsspår har inte återfunnits från denna tid. Ortnamn som Främby indikerar möjligen förhistoriska bosättningar i området men för att finna de tidigaste fornlämningarna i form av järnåldersgravar måste man bege sig till grannsocknarna Vika, Svärdsjö eller Torsång. Det är sannolikt från dessa bygder som skogsområdena kring sjön Runn utnyttjades.⁶

Exempel på fysiska spår:

- *Ortnamn*
- *Fornlämningar*

⁵ Boethius, 1965, s. 21 f

⁶ Boethius, 1965, s. 19

Medeltid

Falu gruva nämns första gången 1288 då biskopen av Västerås nämns som delägare av Tiskasjöberg som området då kallades.⁷ Det är belysande att gruvdriften redan i sin tidiga barndom lockade till sig samhällets elit. Kungamakten var heller inte sen att bekräfta sin överhöghet över gruvdriften då Magnus Eriksson 1347 utfärdade ett utförligt privilegiebrev för bergsmännen i Kopparberget i samband med att han besökte gruvan. Det slogs därmed fast att de som utnyttjade berget gjorde det på kronans villkor och att naturresurserna tillhörde den samma.⁸ Följaktligen betraktades de gårdar som togs upp kring gruvan som en sorts kronogårdar. De som besatt dessa hemman, bergsmännen, ska dock inte förväxlas med enkla landbor under kronan. Som grupp kan de snarare liknas med lågadeln, med en hög grad av befrielse från jordskatter. Nästan alla enheter i det som utgjorde Stora Kopparbergs socken betecknades därför som s.k. *Bergsfrälse*. Förutsättningen var dock att man låtit uppföra en hytta kring de strida vattendragen mellan sjöarna och därmed fått brytningsrätt i gruvan (en s.k. fjärdepart). Flera av dessa bergsmanssläkter skulle så småningom också bli adlade, som Stjärna knuten till gårdarna Främbäcka och Kniva, Svinhuvud till Främby. Många fler släkter var emellertid väl så inflytelserika i kraft av den lönande bergshanteringen.⁹

Gårdsbebyggelsen förefaller redan under medeltid ha nått den utbredning som framträder i senare tiders källor. Lokaliseringen av gårdarna tycks främst ha styrts av tillgången på lämpliga vattendrag för hyttverksamheten och kring dessa fick bebyggelsen en förtätning. De kring Falun vanliga ortnamnen som slutar på -born anses syfta på de delar av vattendragen där egenskaperna för hyttverksamhet varit fördelaktiga. Flera av dessa områden, som trakterna kring Hosjön, sammanföll också med gynnsamma odlingsförhållanden. Men också moränområdena mellan dalgångarna var föremål för den medeltida kolonisationen. Till skillnad från många andra delar av Bergslagen dominerade ensamgårdarna bebyggelsebilderna i kopparbergslagen.¹⁰

En annan vanlig ortnamnsform är de som slutar på -täkt. Dessa brukar associeras med gårdar som senare kom att betecknas som *Täktekarlshemman*.¹¹ I gruvan arbetade tidigt ett stort antal arbetare, och mindre "klondikeliknande" samhällen kring gruvan hade därför etablerats tidigt.¹² Områdena kring Gruvbacken och Gamlaberget ska ha varit sådana. Tillgången på arbetskraft var ju en förutsättning för driften och redan i de

⁷ Ibidem, s. 23

⁸ Ibidem, s. 110

⁹ Ibidem, s. 31 ff

¹⁰ Magnusson, 2009

¹¹ Boethius, 1965, S. 24, s. 391

¹² Boethius, 1965, s. 69

Områdena väster om Falun innehåller i en ovanligt stor omfattning fornlämningar i form av s.k. fossil åkermark. Denna består bl.a. av agrara lämningar i form av odlingsrösen och övergivna odlingsytor. I Ingarvet har arkeologiska undersökningar påvisat att de kan vara medeltida.

Troligen har det rört sig om små lyckor för odling av rovor. Det är inte omöjligt att det var sådana som de s.k. Täktekarlarna odlade. (Lödqvist/Sandberg, 2007)

första gruvprivilegierna uppmuntrades arbetare att ta upp egna täkter. Täktekärlaren kan närmast karaktäriseras som vad som senare kallades gruvtorpare. Vissa av dessa intagor växte så småningom ut till regelrätta hemman och under 1500-talet fanns det innehavare av sådana som också ägde andelar i gruvan.

Alla täktnamn har emellertid inte med Täktekärlar att göra. Täkt var i dessa trakter synonymt med inäga eller gärde, och en struktur med mindre intagor var vanliga i Faluns omgivning, inte minst på stadens egen mark, långt fram i tiden. Denna struktur av mycket småskaligt jordbruk är typiskt för många gruvstäder och kan bland annat ses i belysning av de vanligen mycket höga livsmedelspriserna på införda varor i en miljö där efterfrågan är större än vad den egna produktionen förmådde erbjuda.¹³

Innebörden av ortnamnet Falun har givits olika innebörd. En av tolkningarna sammanfaller med begreppet fala (som i det västgötska Falbygden) som betecknar ett trädlöst hedlandskap. Det förefaller inte osannolikt att den närmaste miljön kring gruvan redan under medeltid var svårt åtgången med avseende på skogsresurserna.¹⁴

Exempel på fysiska spår:

- *Falu gruva*
- *Etablering "ensam" gårdar*
- *Hyttor*
- *Ortnamn som slutar med –born och –täkt*
- *Mindre "samhällen" för gruvarbetare*
- *Stor omfattning sk fossil åkermark med spår av äldre odling i form av odlingsrösen, stenmurar och övergivna odlingsytor*

¹³ Engeseth, 1982

¹⁴ Sven etymologisk ordbok, 1922, s. 127 (Projekt Runeberg)

1500- och 1600-talen

Under 1500- och 1600-talet upplevde kopparproduktionen i Falun sin storhetstid. Flera stormakter som Spanien övergick till kopparfot och efterfrågan ökade stort. Falu koppargruva sägs ha stått för över 2/3 av kopparproduktionen i Europa och staden växte till Sveriges näst största med över 6000 invånare.¹⁵

Bergsmännens rikedomar manifesterades bland annat i den rika byggnadskulturen. Den typiska bergsmannagården var kringbyggd med en, inte sällan rikt utsmyckad, mangårdsbyggnad med parstugans planlösning. Under 1700-talet öppnades många gårdar upp för att ges en mer ståndsmässig prägel, med mangårdsbyggnader i karolinsk stil, flankerade av flygelbyggnader. Som kontrast till industri-landskapet anlades ofta trädgårdar, som i Staberg. I dessa jobbade vanligen kvinnor från övre Dalarna, s.k. trädgårdskullor.

Gustav Vasa ökade kronans inflytande på gruvdriften. Vid utloppet av sjön Varpan lät han uppföra ett kronobruk på de från kyrkan indragna gårdarna i byn Born. På denna kungsgård satte han sin fogde. Också Främby var kungsgård en tid som ett led i Gustav Vasas avelsgårdsprojekt. Syftet var att producera livsmedel till kronobruket och en "herrebyggnad" uppfördes. Projektet gick dock snart i stöpet och verksamheten lades ner.¹⁶ Ytterligare en kungsgård har funnits i Falun nämligen Noret invid Sjön Tisken. Den gamla bergsmansgården var landshövdingeboställe under 1600-talet och 1700-talet. Samtliga kungsgårdar har sedan dess fått ge vika för den växande staden.

Bergsmännen utgjorde i vissa avseenden en relativt enhetlig grupp, men de sociala och ekonomiska skillnaderna inom denna kunde vara betydande. Utöver "vanliga" bergsmannafamiljer fanns här familjer och släkter med stora rikedomar och inflytelserika medlemmar. Dessa bergsmän kunde äga många gårdar som de satt landbor att sköta. Mätt i förmögenheter och inflytande återfanns dessa i huvudsak öster om Falun, ut med sjöarna Runn och Hosjön. Här återfanns de större gårdarna och de mer betydande bergsmännen, medan områdena väster om Faluån dominerades av de mindre bemedlade bergsmännen.¹⁷

Redan under 1500-talet infördes de första reglerna av skogsutnyttjandet till fromma för kopparbruken. 1572 blev det exempelvis genom en kunglig förordning förbjudet med svedjebruk. Under 1600-talet var skogsbristen så omfattande att skogen i Kopparberg skulle reserveras till kopparverken. 1690 ålades bönderna i övre dalarna att leverera virke till gruvan som skatt, dock inte hämtad närmare än en mils radie av från Falun. Förbudet gällde även kolning, ett förbud som inte upphörde förrän 1840.¹⁸

Från 1600-talets slut får man genom en rad kartor och ögonvittnesskildringar en bättre bild av landskapet och dess relation till bygden, gruvan, staden och hyttorna. De senare bildar tydliga koncentrationer längs med Faluån, Sundbornsån (uppströms och nedströms Hosjön), Knivabygden (öster om sjön Runn), Västerån (mellan sjöarna

¹⁵ Falu kommun, s. 19

¹⁶ Boethius, 1965, s. 267 ff

¹⁷ Boethius, 1965, s. 430

¹⁸ Falu kommun, s. 39 f

Fredsmilen markerades med gränsrösen. Många av dessa kan man fortfarande återfinna.

Varpan och Grycken) och mellan Gammelberget och Korsgården, väster om staden. Bergsmansbebyggelsen anknuter i stort sett till denna bild, dock med mindre koncentrerad utbredning.

Sockenkarta över Stora Kopparbergs socken, 1655. Lmv/Lantmäteristyrelsens arkiv

Exempel på fysiska spår:

- Staden Falun
- Rik byggnadskultur, äldre kringbyggda gårdar (finns sådana kvar?), samt mangårdsbyggnader med flyglar
- Trädgårdar till bergsmansgårdarna
- Gränsrösen i skogarna
- Större gårdar öster om Falun (utmed sjöarna Runn och Hosjön) och mindre gårdar väster om Faluån.
- Lämningar efter gruv- och hytt drift t ex varphögar

1700-tal

Jordbruket under 1600-talet och 1700-talet

Falusättet

På en annan skala framträder odlingslandskapet i de enskilda byarna och gårdarna. På avmätningar från slutet av 1600-talet och 1700-talet syns tydligt hur man här bedriver ett jordbruk av ett speciellt slag, efter principer som skulle bli vanliga i de större jordbruksbygderna först under 1800-talet. Systemet byggde på ett flerårigt växelbruk där åkrarna omväxlande bar säd och foder. De traditionella jordbruksbygdernas system med permanenta åkrar som endast utnyttjades för sädesproduktion med kortare avbrott för träda, var ovanligare, liksom särskilt avsatta ängsgården med naturliga foderväxter. Odlingsystemet gick under beckningen "Fahlusättet", "Kopparbergssättet" eller "Tägtejordskötseln".¹⁹ Linné beskrev det som ett flerårigt växelbruk med havre och blandsäd ("blenning") och korn, och sedan ett antal år med, delvis sådd och gödslad, gräsvall. (litt) Brukningssättet har ansetts vara en föregångare, också utanför Dalarnas gränser, till modernare former av koppelbruk och växelbruk där fodret odlades samman med de andra grödorna. Hit skickade under 1800-talets början exempelvis hushållningssällskapen bondpojkar från mer traditionella jordbruksbygder i studiesyfte.²⁰ (Litt) Falusättet har ansetts ha varit en innovation under första hälften av 1700-talet. Redan tidigare fanns emellertid ett likartat system, det s.k. Lindbruket, som var spritt över hela Bergslagen och fanns i olika former i många områden i södra Norrland. Överallt var syftet det samma; att förbättra boskapsskötselns villkor, och för Bergslagens vidkommande, försäkra sig om tillgången till foder för djurhållningen inom bergshantering.

"Jordbruket här i Socknen beskrives uti den nämde Tägte-jords-skötseln. Åkern är ringa, hworföre orten årligen köper mycken säd. Ängen anses mer nödig, i anseende til Drag-creaturen och förbättras därföre med nog kostnad genom uptagningar", skriver Hülphers 1757.

¹⁹ Montelius, 1971, s. 99 f

²⁰ Montelius, 1971, Del II, s. 103

Ragvaldsberg, strax söder om Stabergh, 1754. De gröna ytorna betecknar tåktjord i olika faser av växelbruket/Falusättet. Lmv/Lantmäteristyrelsens arkiv

Falusättet underlättades av att ett antal förutsättningar förelåg kring Falun. Exempelvis var den rikliga tillgången på gödsel i det boskapsintensiva området en fördel i detta sammanhang. Den kanske viktigaste förutsättningen var emellertid att bebyggelsen till väsentliga delar bestod av ensamgårdar och ägoblandningen, i de byar som trots allt fanns, till skillnad från övre Dalarna, var svag. Jordbruket kunde därför drivas individuellt vilket gynnade den här typen av brukningssystem. I andra delar av Sverige var det först i och med laga skiftet på 1800-talet som samma förutsättningar för ett individuellt jordbruk kom till stånd och liknande odlingsystem kunde införas. Att bergsmännen generellt sett också anses ha varit relativt progressiva och öppna för nyheter, gynnade också en experimentkultur.

Hur tedde sig då odlingslandskapet på vid den här tiden? Ser man till det öppna odlingslandskapet, dvs inägorna (eller tåkterna) var dessa till väsentliga delar uppodlade och bestod av tegar i olika faser av lindbrukets och Falusättets odlingsföljd. Den naturliga ängen var försumbar.²¹ Av Linnés och andras beskrivningar vet vi att tåkterna var omgärdade av trögärdesgårdar som var uppförda på stenmurar. I de mer moränrika, stenbundna, områdena var det vanligt att man lade upp den röjda stenen i odlingsrösen.

Kan man se Falusättets effekter i dagens landskap? Brukningsformen karaktäriserades av att uppodlingsgraden i de tillgängliga inägorna var hög. I den bemärkelsen skapades ett "modernt" odlingslandskap. Det är snarare avsaknaden av naturliga gräsmarker som karaktäriserar Falusättets odlingslandskap.

²¹ Ännu vid mitten av 1800-talet upptog de naturliga ängsmarkerna stora arealer i Dalarna och södra Norrland, med ett undantag. I socknarna kring Falun hade dessa varit uppodlade sedan århundraden till följd av Falusättet. Scb/Hushållningssällskapens jordbruksstatistik 1865.

"Ifrån samma tid äro med mycken kostnad stora upptagningar skedde, Hwar igenom åkerjorden ansenligen blifwit utwidgad, som de många stenrösen och stora stenmurar omkring ägorna nogsamt bestyrka." (Hülphers 1757)²²

I den totala ekonomin spelade inte jordbruket en lika stor roll som i andra, mer renodlade agrara miljöer. Men under ogynnsamma omständigheter, som vid missväxtåren på 1740- och 1760-talen, drabbades man förstås lika hårt här som på andra ställen. Rent industriellt utgjorde dock skogsresurserna en viktigare aspekt av de areella näringarna. Bekymmer om skogarna som källa till bränsle i bergshantering har varit en följetong, åtminstone sedan 1500-talet.

Skogens betydelse och dess ansträngda tillstånd märks också i många av de konflikter som uppstod kring nyttjanderätten, en process om pågått sedan slutet av 1500-talet. Inte sällan berörde motsättningarna bergsbrukets behov av ved- och kolningsskogar kontra böndernas agrara utnyttjade av resurserna som betesmarker och svedjeland. Skogsdelningar och gränsdragningar mellan olika byar och gårdar var därför vanliga under 1700-talet i Stora Kopparbergs socken, medan storskiftet av inägorna, som i övriga Dalarna var en stor sak under 1800-talets början, fick mindre betydelse här.

Exempel på fysiska spår:

- *Hög uppodlingsgrad på odlingsmarkerna*
- *Avsaknad av naturliga betesmarker*
- *Fortsatt många "ensamgårdar", få byar*

²² Hülphers, s. 431

1800-talet

Skogen kom att ligga till grund för landsbygdens utveckling under 1800-talet i takt med att bergshantering minskade i betydelse eller det faktum att den kom att bedrivas i andra former. Som mest fanns i socknen ett hundratal hyttor vid början av 1700-talet. Antalet sjönk därefter konstant för att omkring 1800 ha minskat till hälften. Den sista hyttan lades ner 1881.²³

Vid sidan av skogsbruket ökade nu jordbruket i betydelse. I analogi med näraliggande delar av Bergslagen är det rimligt att anta det var de förmögna bergsmännen, som fortfarande bedrev en viss bergshantering, som också kom att bli de mest framgångsrika bönderna.²⁴ (Litt) Här fanns det kapital som krävdes för att ställa om ekonomin i agrar riktning. Konkurrenter fick man emellertid av utifrån kommande kapitalister och höga ämbetsmän i residensstaden som köpte upp gamla bergsmansgårdar. Här kunde man dra nytta av de stora investeringar i jordbruksmarken som bergsmännen gjort under århundraden. Inte sällan lät man här uppföra herrgårdsanläggningar med huvudbyggnader i gustaviansk stil, sannolikt inspirerade av residenset i Falun.

Exempel på fysiska spår:

- *Hyttlämningar*
- *Jordbruksdrift på gårdar*
- *Herrgårdsanläggningar*

²³ Falu kommun, s. 22

²⁴ Isacson, 1979, s. 172

Litteraturförteckning

- Boethius, B. (1965). *Kopparbergslagen fram till 1570-talets genombrott*. Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB.
- Carlsson, E. (1996). Lindbruk – en bergslagsmetod? (J. Raihle, & E. Ståhl, Red.) *Dalarna 1996. Dalarans hembygdsbok årgång 66*.
- Engeseth, K. (1982). Lökkene på Bergstaden Kongsberg. En undersökelse av eiendomsförhold och utnyttelse 1734 - 1797. Universitetet i Oslo.
- Falu kommun. (1998). *Falubygden berättar - kulturmiljöprogram för Falu kommun*. Falun: Falu kommun.
- Flach, W., Juhlin-Dannfelt, H., & Sundbärg, G. (1909). *Sveriges jordbruk vid 1900 talets början*. Göteborg.
- Hellquist, E. (1922). *Svensk etymologisk ordbok*. Hämtat från Projekt Runeberg: <http://runeberg.org/>
- Hülphers, A. A. (1762). *Dagbok öfwer en resa igenom de, under Stora Kopparbergs höfdingedöme lydande lähn och Dalarne år 1757*. Hämtat från <http://www.kb.se/samlingarna/oversikt/resor-tiderna/sverige/vetenskapliga/kopparbergs/?tab=0&mode=0&page=1#content>
- Isacson, M. (1979). *Ekonomisk tillväxt och social förändring. Bondeklassen i By socken 1680 - 1860. (Diss)* (Vol. Studies in Economic History 18). Uppsala.
- Larsson, J. (2005). Den norrländska jordbruksfrågan. Lindbruk i södra Norrland och Dalarna. *Bebyggelse-historisk tidskrift Nr 49 2005*, , s. 56-74.
- Linné, C. v. (1953). *Linnés dalaresa - Iter dalekarlicum*. (A. H. Uggla, Red.) Stockholm: Hugo Gebers förlag.
- Lödqvist, A., & Sandberg, F. (2007). Rovvretar? - ett indiciefall. *Dalarna 2007. Dalarans hembygdsbok, årgång 77*, 198 - 210.
- Magnusson, G. (2009). Bergslagens bebyggelse under 1000 år. (G. Magnusson, Red.) *Bebyggelsehistorisk tidskrift, nr 43*, ss. 7 - 29.
- Montelius, S. (1971). Vid älvom på berg och i dalom. Kulturhistorisk rapsodi genom fem sekler. i *Dalarna* (ss. Del II, 1-211). Malmö: Allhem.

Ramberättelsen har tagits fram i samarbete med Stefan Höglin, Bäckaby Landskap.